

Aydın Mədətoğlu Qasımlı Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Milli demokratik dövlətçiliyimizin memarlarından biri olan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və dünyada tanıtılmasında misilsiz xidmətləri olan, Azərbaycan Parlamentinin ilk sədri, hüquqşünas və diplomat Əlimərdan bəy Topçubaşov bütün mənalı həyatını təkcə Azərbaycan Türklərinin deyil, həm də çar Rusiyası ərazisində yaşayan Türklərin və müsəlmanların istiqlalına həsr etmişdir.

Əlimərdan bəy Topçubaşov 1865-ci ildə Tiflisdə zadəgan ailəsində anadan olmuş, ilk təhsilini Tiflisdə aldıqdan sonra Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olub oranı müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra Bakıya gələrək burada "Kaspi" qəzetinin redaktoru olmuş, demokratik ruhlu ziyalı kimi ictimai-siyasi fəaliyyətə başlayaraq mənsub olduğu xalqı təmsil etmiş, onun hüduqlarını yüksək səviyyədə qorumuşdu. 1905-ci il inqilabından sonra Əlimərdan bəy yalnız Azərbaycan Türklərinin deyil, bütün çar Rusiyasındakı Türklərin və müsəlmanların liderlərindən biri və birincisi kimi tanınmış, Rusiya müsəlmanlarının 1905-1907-ci illərdə keçirilən I-IV Qurultaylarının əsas təşkilatçılarından və rəhbərlərindən biri olmuşdur. Dövrün ictimai xadimləri olan M. Şahxatinski, Əhməd bəy Ağaoğlu, Yusuf Akçura, İsmayıl bəy Qaspiralı, Əli bəy Hüseynzadə, Alim Əfəndi Maksud, Bünyamin Əfəndi Ədhəm, Rəşid Əfəndi İbrahimov, Məmməd Əmin Rəsulzadə və bir çox Türklərin fikiri və mülahizələrini "Proqram" şiklində işləyərək 1906-cı ildə Nijni-Novqorodda çağırılan, lakin şəhər valisi icazə vermədiyindən gizli şəkildə 200 nümayəndənin iştirakı ilə gəmidə keçirilən və 13 saat fasiləsiz davam edən Rusiya Müsəlmanları İttifaqı Partiyasının III Qurultayında qəbul edilən 72 maddədən ibarət Partiya Proqramı və 23 maddədən ibarət Partiya Nizamnaməsi məhz Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən işlənmişdir. Bu qurultayda bütün Rusiya müsəlmanlarını təmsil edən Rəyasət heyəti, 15 nəfərdən ibarət Mərkəzi İdarə heyəti, Partiyanın mərkəzi Bakı şəhəri, rəhbəri isə Əlimərdan bəy Topçubaşov seçilmişdi.

Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən hazırlanmış və Rusiya Müsəlmanları İttifaqının III Qurultayında qəbul edilmiş bu Proqram ondan sonra bütün Rusiya əsarətində yaşayan Türklərin milli partiyalarının əsas Proqram sənədi olmuş, bu Proqramda irəli sürülən müddəaların əksəriyyəti o partiyaların, xüsusilə, "Müsavat" partiyasının 1917-ci ildə ilk rəsmi Qurultayında qəbul edilən proqramına daxil edilmişdi.

Qısa adı "İttifaq Partiyası" olan bu partiyanın Proqramında "Siyasi məqsədlər", "Əhalinin hüququ", "Dövlət quruluşu", "Məhəlli muxtariyyət", "Məhkəmə", "maarif", "Maliyyə işləri", "Torpaq məsələləri", "Fəhlə məsələsi" ilə bağlı 10 bənd, 72 maddə öz əksini tapmışdı.

Dövrünün yüksək səviyyəli hüquqşünası Əlimərdan bəy Topçubaşovun uzaqgörənliklə işləyib hazırladığı və bütün çar Rusiyasında yaşayan Türklərin nümayəndələri tərəfindən qəbul edilən bu Proqram sənədi gələcək Türklərin milli müstəqilliyə doğru atılan ilk böyük siyasi-ideoloji addımı idi. Bu

Proqram, əslində, Rus İmperatorluğunu Konstitusiyalı Monarxiyadan daha çox ölkəni Türklərdən və Slavyanlardan ibarət Konfederasiyalı dövlət sisteminə uyğunlaşdırmağa yönəlmiş mükəmməl bir hüquq-siyasi sənəd idi. Proqramın qəbulundan (Proqram haqqında geniş məlumat üçün bax: Musa Carullah Bıqi, İslahat əsasları (rusca) Petroqrada 1915; Hüseyin Baykara, Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı, 1992, səh.148-156; Rəfail Əhmədov, Azərbaycan fə-

tinliklərə, zəhmətlərə baxmayaraq bu gün sular üzərində (qeyd edildiyi kimi Qurultay Rəşid Əfəndi və Carullah Akçurin tərəfindən kirayə edilmiş gəmidə keçirilmişdi-A.M.) ürəklərimizi açıb, bir-birimizi üz-üzə görüb, qucaqlaşmış hal-əhval tutmağa müvəffəq olduq" (Bax: Hüseyin Baykara, göstərilən əsəri, səh.162-163).

Qurultay iştirakçısı, "İslahat əsasları" əsərinin müəllifi, Qazan Türklərindən olan görkəmli alim və tarixçi Musa Carullah Bıqi (1875-1949) yazmışdır ki: "Əlimərdan bəy bu tarixi xütbəsi çox təsirli oldu. Camaatın əksəriyyəti ağladı" (Bax: Hüseyin Baykara, göstərilən əsəri, səh.163).

bəy Topçubaşov tərəfindən rusca müfəssəl şəkildə hazırlanan bu hüquq, siyasi və sosial məsələləri özündə ehtiva edən Proqram Stolpin irticası və istibdadı dönmündə qadağan edilərsə də, Rusiyada yaşayan bütün Türk və müsəlman xalqları arasında "öz hüquqları uğrunda mübarizə toxumu səpmiş və ondan sonra yaranan bütün milli partiyaların proqramlarında ondan istifadə edilmişdir" (Bax: Rəfail Əhmədov, göstərilən əsəri, (əlyazma nüsxəsi), səh.362). Bu Proqramdakı bəzi müddəalar istisna olmaqla Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi bazasını təşkil etmiş, hətta onun bir çox müddəaları Sovet İttifaqı yarananda belə, Sov.İKP-nin

Parlamentini onu qiyabi surətdə öz sədri seçmiş, 28 dekabrda isə Versal sülh konfransına Azərbaycan Cümhuriyyətinin beynəlxalq miqyasda tanıtılması üçün göndərilən nümayəndə heyətinə rəhbər təyin etmişdi.

Yenicə qurulmuş dövləti Avropa miqyasında təmsil etmək məsuliyyətini öz üzərlərinə götürmüş diplomatlarımız, xüsusilə, heyətin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun I illik gərgin əməyi sayəsində, nəhayət, 1920-ci il yanvarın 12-də Versal konfransının Ali Şurası Azərbaycanın de-facto tanınması haqqında qərar qəbul etmiş, bir həftə sonra – 19 yanvarda isə Ali Şuranın hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilən iclasında bu qərar bir daha təsdiqlənmişdi. Bütün bunlar Azərbaycan nümayəndə heyətinin, ən başlıcası isə Əlimərdan bəy Topçubaşovun uğurlu diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Çox təəssüflər olsun ki, 28 aprel 1920-ci ildə bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdilər. Beləliklə də, bir ildən artıq xaricdə Azərbaycan davası aparən nümayəndə heyətinin, o cümlədən də bütün mənalı həyatını Azərbaycan istiqlalına sərf edən Əlimərdan bəy Vətənə gələn yolları həmişəlik bağlandı.

Lakin bu böyük mücadilə insanı və onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin üzvləri, sonradan bolşeviklərə qoşulan Məmməd Həsən Hacinski istisna olmaqla, ömürlərinin sonlarına qədər siyasi arenadan çəkilməmiş, "Azərbaycan davası"na bacardıqları qədər davam etdirmişlər. Belə ki, Əlimərdan bəy Topçubaşov 1920-ci ilin sentyabr ayında Cenevrədə Millətlər Cəmiyyətinə bir memorandum təqdim etmişdir. Bir sıra dünya dövlətləri tərəfindən de-facto tanınmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin bolşevik rus qüvvələri tərəfindən işğal faktına öz münasibətini bildirməsini zəruri saymış, həmin ilin noyabrında Cenevrədə Millətlər Cəmiyyətinin yığıncağında çıxış edərək yenidən Azərbaycanın istilasını məsələsinə toxunmuşdur. Nəhayət, o, 1922-ci ildə Genüya və Lozannada, 1923-cü ildə London konfranslarında hərbi təcavüzə uğramış Azərbaycan dövlətinin təmsilçisi kimi etiraz çıxışları etmiş, bolşeviklərin Azərbaycan adından danışımağa heç bir səlahiyyətlərinin olmadığını bəyan etmişdi. Əlimərdan bəy, həmçinin Azərbaycan siyasi mühacirəti arasında birlik və həmrəyliyin yaranmasına çalışmış, mühacirətin vahid mərkəzdə birləşməsi ideyasına tərəfdar çıxmışdı.

1934-cü il noyabrın 5-də Parisdə dünyasını dəyişib əbədiyyətə qovuşan Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan milli dövlətçilik quruluşu sahəsində zəngin bir irs qoyub getmişdir. Çox təəssüflər olsun ki, ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərini nəzərə almasaq, filologiya elmləri doktoru, professor Vilayət Quliyevin elmi redaktoruluğu ilə, rus dilindən çevirib tərtib etdiyi "Əlimərdan bəy Topçubaşov, Paris Məktubları" əsərini (Bax: Əlimərdan bəy Topçubaşov, Paris məktubları, ADH, Bakı, 1998) çıxarmaq şərti ilə bu böyük millət və vətən fədaisinin zəngin yaradıcılıq xəzinəsi ana dilində çap olunmamış, layiqli qiyməti hələ də verilməmişdir.

Unudulmamalıdır ki, keçmişlərinə xor baxan millətlərin gələcəyi olur. Atalar demişlər: "Sən keçmişə taparçadan güllə atsan, gələcək səni topa tutacaq!"

Ruhun şad olsun! Ey böyük millət fədaisi!

Böyük Vətən fədaisi

Biz-Türk balaları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz bir, dilimiz birdir. Günbatandan Gündoğana qədər bizim babalarımızın mülkü idi. Babalarımız qəhrəman millət olduqları halda, Qafqaz dağlarında, Kırım bağlarında, Qazanın çöllərində, ata və babalarımızın mülkü olan öz Vətənimizdə, öz torpaqlarımızda, öz ehtiyaclarımız barədə danışımağa ixtiyarımız qalmadı. Şükürlər olsun Allaha! Bu qədər çətinliklərə, zəhmətlərə baxmayaraq bu gün sular üzərində (qeyd edildiyi kimi Qurultay Rəşid Əfəndi və Carullah Akçurin tərəfindən kirayə edilmiş gəmidə keçirilmişdi-A.M.) ürəklərimizi açıb, bir-birimizi üz-üzə görüb, qucaqlaşmış hal-əhval tutmağa müvəffəq olduq"

səfi və ictimai-siyasi fikir tarixində dövlət və milli demokratik dövlətçilik məfkurəsinin formalaşması (Əlyazma hüququnda), səh.300, 359-362) sonra Qurultayda çıxış edən Əlimərdan bəy Topçubaşov demişdi: "Ey möminlər, ey qardaşlar! Mən bu gün o qədər, o qədər məmnun oldum ki, bu məmnuniyyətimi sizə heç bir dilə tərif edə bilmərəm. Mən bu günü heç vaxt xatirimdən çıxarmayacağam. Bu günün bundan sonra Ümumrusiya müsəlmanları üçün Milli Bayram günü olacağı şübhəsizdir.

Biz-Türk balaları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz bir, dilimiz birdir. Günbatandan Gündoğana qədər bizim babalarımızın mülkü idi. Babalarımız qəhrəman millət olduqları halda, Qafqaz dağlarında, Kırım bağlarında, Qazanın çöllərində, ata və babalarımızın mülkü olan öz Vətənimizdə, öz torpaqlarımızda, öz ehtiyaclarımız barədə danışımağa ixtiyarımız qalmadı. Şükürlər olsun Allaha! Bu qədər çə-

Qurultayın başqa bir iştirakçısı, Türk dünyasının milli ixtiyarlarından olan məşhur YUSUF Akçuraoğlu bu Qurultaya siyasi qiymət verərək göstərmişdi ki: "Qurultaydakı iştirakçıların hamısı (bəzi məlumatlara görə, 200 nəfərin iştirakı ilə başlayan Qurultay 800 nəfərin iştirakı ilə sona çatmışdı. Bax: Hüseyin Baykara, göstərilən əsəri, səh.161) eyni siyasi görüşlü deyil, bir-birinə tamamilə əks siyasi və iqtisadi fikir sahibləri (Qurultayda gənc sosialistlərdən də dinləyici sifəti ilə iştirak edənlər olmuşdu. Bax: Hüseyin Baykara, göstərilən əsəri, səh.148) idilər. Ancaq onları bir-birlərinə bağlayan iki tel mövcuddu: eyni dindən və Türk olmaları... Xülasə, bu toplantı nə mitinq, nə qurultay, bəlkə Rusiyadakı müsəlmanların dini və milli Müşavirə Məclisi, fransız anlamı ilə qarşılığını söyləsək, Milli parlamentləri idi" (Bax: Kazan müxbiri qəzeti, mühərriri Yusif Akçura, 1906, N 155).

Böyük mütəfəkkir "Əlimərdan

Programında da öz əksini tapmışdı.

Əlimərdan bəy Topçubaşov 1906-cı ildə Bakı quberniyasından I Dövlət Dumasına deputat seçilmiş, burada Dumanın Müsəlman Fraksiyasını yaratmış və onun fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdi. O, Dumanın çar tərəfindən qovulmasına etiraz bildirilən Rusiya Müsəlmanlarının Moskva qurultayına da rəhbərlik edən siyasi liderlərdən biri olmuş, 1918-ci il iyunun 17-də Fətəli Xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə təşkil olunan ikinci hökumət kabinetində portfelsiz nazir vəzifəsi almış, həmin ilin 22 avqustunda isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Fövqaladə və Səlahiyyətli Naziri kimi İstanbula göndərilmişdir. 1918-ci il 7 dekabrda fəaliyyətə başlayan Azərbaycan